

18. Yüzyılda Çığır Açıcı Bir Hanefî-Mâtürîdî Âlim: Hacı Çelebi Mehmed İsmet ve Temel Kelâmî Görüşleri

A Groundbreaking 18th-Century Hanafî-Mâtürîdî Scholar: Hacı Çelebi Mehmed
İsmet and His Core Theological Perspectives

Muhammed Osman DOĞAN

Dr., Yazma Eser Uzmanı, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul/Türkiye
Ph.D., Manuscript Specialist, Presidency of Türkiye Manuscripts Institution, İstanbul/Türkiye
modfsm@hotmail.com | orcid.org/0000-0002-6082-4365 | ror.org/02kswqa67

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü	Article Type
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Date Recieved
17 Ocak 2025	17 January 2025
Kabul Tarihi	Date Accepted
15 Nisan 2025	15 April 2025
Yayın Tarihi	Date Published
30 Haziran 2025	30 June 2025

İntihal Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımı ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned with iTenticate software. No plagiarism detected.

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Muhammed Osman Doğan).

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Muhammed Osman Doğan).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Atıf | Cite As

“

Doğan, Muhammed Osman. “18. Yüzyılda Çığır Açıcı Bir Hanefî-Mâtürîdî Âlim: Hacı Çelebi Mehmed İsmet ve Temel Kelâmî Görüşleri”. *Kader* 23/1 (Haziran 2025), 335-352.

<https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1621935>

”

Öz

Hacı Çelebi olarak bilinen Mehmed İsmet b. İbrahim, Osmanlı'nın 18. yüzyılında Hanefî-Mâtürîdî geleneğine bağlı bir âlim, hattat, mütercim ve müellif olarak öne çıkmıştır. Farklı disiplinlerde eserler kaleme almış olmakla birlikte, özellikle kelâm sahasındaki katkıları dikkat çekicidir. Onun kelâm ilmi açısından en belirgin özgün yönü, Hızır Bey'in *Kasîde-i Nûniyye*'sinin Hayâlî'den sonraki ikinci şârihi ve aynı zamanda manzumenin tamamını şerh eden ilk âlim olmasıdır. Nitekim o, ilgili manzume için *el-Fevâidü'n-nadriyye fi halli'n-Nûniyyeti'l-Hadriyye* ve *er-Rifdû'n-nadîr alâ akâidi'l-Hadîr* isimli iki ayrı tam şerh kaleme almıştır. Bu eserler, Mâtürîdî kelâmının temel esaslarını detaylandıran, kelâm geleneğinin sürdürülebilirliğini sağlayan önemli metinler olmuştur. Bu bağlamda, Hacı Çelebi'nin çalışmaları, dönemin Osmanlı medrese çevrelerinde Nûniyye üzerine yeni bir şerh geleneğinin doğuşuna öncülük etmiştir.

Hacı Çelebi, kelâm sahasındaki bir başka çalışması olan, Devvânî'nin Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye'sine yazdığı ta'lîk ile Eş'arî ve Mâtürîdî gelenekleri arasındaki tartışmaları analiz etmiş ve belirginleştirmiştir. Bu eserde, özellikle İc'nin Ehl-i sünnet tanımına ilişkin değerlendirmelerini ele alarak, Hanefî-Mâtürîdî çizgisinin özgünlüğünün altını çizmiştir. Genel olarak o, kelâm ilminin meşruiyetini savunmuş ve Hanefî-Mâtürîdî anlayışını sistematik hale getirmiştir. Özellikle, Nûniyye şerhlerinde tekvin sıfatı, hüsn-kubuh ve ta'lîl gibi kelâmî konularda Hanefî-Mâtürîdî görüşlerini öne çıkararak Mâtürîdîliğin Osmanlı ilim geleneği içindeki yerini sağlamlaştırmaya çalışmıştır. Bununla birlikte mezhep taassubundan sakınan Hacı Çelebi'nin Eş'arîlik anlatısı uzlaştırmacı bir karakter taşımaktadır.

Hacı Çelebi'nin ilmî mirası, sadece kelâm sahasıyla sınırlı değildir. Nitekim dil bilimleri, fıkıh usulü, İslâm felsefesi ve astronomi gibi alanlara dair de çalışmaları vardır. O, aynı zamanda çeviri çalışmalarıyla Osmanlı ilmî birikimine katkıda bulunmuştur. Özellikle, *Aynî Tarihi*'nin tercüme heyetinde yer alması, Osmanlı ilim dünyasındaki etkin konumunu pekiştirmiştir. Hacı Çelebi'nin kütüphaneciliği ve bibliyofil yönü de ayrıca dikkate değerdir. Eserlerinde ele aldığı konular, onun çok yönlü ilmî birikimini gözler önüne sermektedir. Bunun yanında, dönemin önde gelen âlimleri ve idarecileriyle kurduğu ilişkiler, Osmanlı ilim muhitindeki itibarını pekiştirmiştir.

Bu çalışma, Hacı Çelebi'nin Osmanlı kelâm düşüncesine katkılarını, Nûniyye şerhleri ve Devvânî'ye yazdığı ta'lîk bağlamında değerlendirerek, onun ilmî mirasını ve Osmanlı medrese geleneği içindeki yerini tartışmaktadır. Bunun yanında, onun dönemindeki ilmî çevrelerle olan ilişkileri, Nakşibendî-Müceddidî geleneğiyle bağlantısı ve medrese sistemine etkileri de incelenerek, Hacı Çelebi'nin Osmanlı ilim dünyasındaki yeri daha kapsamlı bir çerçevede ele alınmaktadır. Ayrıca, onun eserlerinin sonraki dönemlerdeki etkisi ve Nûniyye şerh geleneğine katkıları da göz önünde bulundurularak Mâtürîdî düşüncenin korunup aktarılmasındaki rolü ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm-Akaid, Mâtürîdîlik, Şerh, *el-Kasidetü'n-Nûniyye*, Hacı Çelebi Mehmed İsmet.

Abstract

Mehmed İsmet b. İbrahim, known as Hacı Çelebi, emerged as a prominent scholar, calligrapher, translator, and author affiliated with the Hanafi-Maturidi tradition in the Ottoman 18th century. While he authored works in various disciplines, his contributions to kalâm stand out in particular. His most distinctive contribution to the field of kalâm lies in his role as the second commentator after Hayâlî on Hızır Beg's *al-Qasîda al-Nûniyya* and the first scholar to provide a complete commentary on the poem. In this regard, he composed two separate and comprehensive commentaries on the text: *al-Fawâ'id al-Nadriyya fi hall al-Nûniyya al-Hadriyya* and *al-Rifd al-Nadîr 'alâ 'Aqâ'id al-Hadîr*. These works played a crucial role in elaborating the fundamental principles of Maturidi kalâm and ensuring the continuity of the theological tradition. Within this framework, Hacı Çelebi's studies pioneered a new tradition of commentary on the Nûniyya within Ottoman madrasa circles.

Another significant contribution of Hacı Çelebi to kalâm is his gloss (*ta'lîq*) on al-Dawwânî's *Sharh al-'Aqâ'id al-'Adudiyya*, in which he analyzed and clarified the debates between the Ash'arî and Maturidi traditions. In this work, he particularly examined İjî's definition of Ahl al-Sunna, emphasizing the distinctiveness of the Hanafi-Maturidi intellectual framework. More broadly, he defended the legitimacy of kalâm as a discipline and contributed to the systematic articulation of the Hanafi-Maturidi school. His commentaries on the Nûniyya, in particular, highlight Maturidi perspectives on theological issues such as the attribute of *takwîn*, the concepts of moral good and evil (*husn-qubh*), and causality (*ta'lîl*), thereby reinforcing the position of Maturidi thought within the Ottoman scholarly tradition. Despite his commitment to the Maturidi school, Hacı Çelebi's treatment of Ash'arism exhibits a conciliatory approach, avoiding sectarian bias.

Hacı Çelebi's intellectual legacy extends beyond kalâm. He also contributed to fields such as linguistics, uşûl al-fiqh, Islamic philosophy, and astronomy. His translation efforts further enriched Ottoman scholarly production, most notably through his participation in the translation committee for 'Aynî's *Târîh*, which solidified his influence within the Ottoman

intellectual milieu. His expertise in librarianship and bibliophilia is also noteworthy. The subjects he addressed in his works reflect his multifaceted scholarly background, while his engagement with leading scholars and administrators of his time further enhanced his reputation within the Ottoman academic circles.

This study examines Hacı Çelebi's contributions to Ottoman kalâm thought, focusing on his *Nûniyya* commentaries and his gloss on al-Dawwânî's work. Additionally, it explores his relationships with contemporary scholarly circles, his connection to the Naqshbandî-Mujaddidî tradition, and his influence on the madrasa system, thereby situating his role within the broader Ottoman intellectual landscape. Furthermore, by assessing the impact of his works in later periods and his contributions to the *Nûniyya* commentary tradition, this study highlights his role in preserving and transmitting Mâtürîdî thought.

Keywords: Kalâm-‘Aqâ’id, Mâtürîdism, Commentary, *al-Qaşıda al-Nûniyya*, Hacı Çelebi Mehmed İsmet.

Giriş *

18. yüzyıl, Hanefî-Mâtürîdî kelâmına olan yönelişin üst seviyelere çıktığı dönemlerden birisidir. Bu bağlamda ilgili dönemdeki gelişmelerin de söz konusu duruma katkısı bulunmaktadır.² Yazma eserleri ve literatürü elden geçirdiğimizde karşımıza belli başlı öncü isimlerin çıktığı görülmektedir. *Kasîde-i Nûniyye* şerh geleneği özelinde Hayâlî’den sonra geleneğin neşvünemasına vesile olan Mehmed İsmet bulunmaktadır. Mehmet İsmet Efendi, Lâle Devri olarak anılan 1718-1730 arasındaki süreçte İstanbul’da Hanefî-Mâtürîdî ekolüne göre kelâmî faaliyet yürüten bir Osmanlı-Türk âlimidir. Dönemin idari erkinin danıştığı bilginlerden olan Hacı Çelebi, aynı zamanda kültür hamlelerinde yer almış ve çeşitli alanlarda eserler kaleme almıştır. Bu makalede onun hayatına ve eserlerine kısaca temas edecek, ardından onun Osmanlı kelâmı ve düşüncesine olan katkılarını inceleyeceğiz.

1. Hacı Çelebi’nin Hayatı ve Eserleri

Hacı Çelebi Muhammed İsmet, IV. Mehmed döneminde sadrazam kethüdası olarak görev yapan İbrâhim Efendi’nin oğludur. İstanbul Lâleli’de doğan Mehmed İsmet Kethüdâzâde, Hacı Çelebi ve Hacı Efendi olarak anılmıştır. Hattat Hâfız Osman’dan (ö. 1110/1698) sülüs ve nesih hatlarından icazet alarak hattat olan Hacı Çelebi’nin “Nebuved hayr der ân hâne ki ismet nebuved” (İçinde ismetin/korunmuşluğun bulunmadığı evde hayır yoktur) diyerek Nakşibendiyye tarikatına intisap etmiştir. Şeyhi Nakşibendiyye’nin Müceddidiyye kolunu İstanbul’a taşıyan Semerkand doğumlu Şeyh Murâd Buhârî’dir (ö. 1132/1720).³

25 Cemâziyelâhir 1112 (7 Aralık 1700) tarihinde hac yolculuğuna çıkan⁴ Hacı Çelebi, daha sonra h.

* Bu makale Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı kapsamında kaleme alınan “Kasîde-i Nûniyye Şerh Geleneği Bağlamında 18. Yüzyıl Osmanlı Mâtürîdîliği” başlıklı doktora tezimizdeki veriler esas alınarak hazırlanmıştır. Makalenin son şeklini almasında katkıları olan Ömer Ergül ile isimlerini bilmediğim yazı hakemlerine ve derginin editöryal ekibine teşekkürlerimi sunarım.

² Bu hususta ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Kalaycı, “18. Yüzyıl Osmanlı Dinî Düşüncesinde Mâtürîdîlik Vurgusu: Hanefîlikten Mâtürîdîliğe Giden Sürece Dair Bir Tahlil”, *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVIII. Yüzyıl*, ed. Ahmet Hamdi Furat v.dğr. (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018), 47-95.

³ Bk. Halil İbrahim Şimşek, “Murâd Buhârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 31/185-187.

⁴ Bu bilgiyi Câbizâde Halil Fâiz’in *Dîvân*’ının zahriyesinden öğreniyoruz. Altına “Hocamızın hattındandır, Allah ona rahmet eylesin” (min hattı üstâzinâ, rahimehullâh) kaydının düşülmesi, bu notun eserin müellifi tarafından yazılıp

1135 (1722-1723) yılında Kıbrıs üzerinden Kudüs'e deniz yolculuğu yapmıştır.⁵ Onun muhtevasını tam olarak bilemediğimiz bu seferleri sayesinde Arapça'ya ve İslâmî ilimlere olan vukufu artmış olmalıdır. Nitekim h. 1138 (1725) tarihinde mülâzım iken *Aynî Tarihi*'ni çevirecek olan ekibe dâhil edilmesinde onun bu tecrübesi etkili olmuş olmalıdır.

Hacı Çelebi, h. 1141 (1728-1729) yılında imtihanla başarılı olarak Hariç Medresesi, akabinde aşama aşama yükselerek mûsile-i Süleymaniyye müderrisliği makamlarına kadar gelmiştir.⁶ 2 Zilkade 1160'de (5 Kasım 1747) müderris iken vefat etmiş, Merkezefendi mezarlığına defnedilmiştir. Vefat tarihine ebced hesabıyla "tesnîm-i İsmet" sözüyle işaret edilmiştir. Üç dilin (Arap, Fars ve Türk) şiiriyle ilgilenmiş; biyografisi şair tezkirelerinde de zikredilmiştir.⁷ Hatırı sayılır bir kitap koleksiyonuna sahip olan ve son dönemde yapılan çalışmalarda hâfızıkütüplük yaptığı da ortaya çıkan⁸ Hacı Çelebi'nin Hanefî-Mâtürîdî kelâmında etkili birkaç çalışmaya imza atmıştır. Bunlar Hızır Bey'in (ö. 863/1459) *Nûniyye* isimli akide manzumesi üzerine yazdığı *el-Fevâidü'n-nadriyye fî halli'n-Nûniyyeti'l-Hadriyye* ve *er-Rifdû'n-nadır alâ akâidi'l-Hadır* isimli şerhleri ve Celâleddin ed-Devvânî'nin (ö. 908/1502) Adudüddin el-Îcî'ye (ö. 756/1355) ait *el-Akâidü'l-Adudiyye*'ye yazdığı şerhin ta'liki olan *Ta'lîka alâ Şerhi'l-Akâidi'l-Adudiyye*'dir. Ayrıca Farsça-Türkçe sözlüğü şerhi, istiare ve vaz' gibi dil bilimleri, fıkıh usulü, İslâm felsefesi, takvim ve zaman hesaplamalarına dair risalelerin yanı sıra birtakım çeviri çalışmaları bulunmaktadır.⁹

2. Kelâm'a Bakışı

Hacı Çelebi'nin kelâma bakışı ana hatlarıyla Hanefî-Mâtürîdî mezhebi eksensidir. O, *Ta'lîka alâ Şerhi'l-Akâidi'l-Adudiyye* eserinde hem kelâma hem de Ehl-i sünnet'e bakışını ortaya koymuştur. Eserin zeminini oluşturan şerhin ana metni olan *el-Akâid*'de Adudüddin el-Îcî'nin fırak hadisini anarak fırka-i nâciye ile Eşâire'nin yani Eş'arîlerin kastedildiğini söylemesi bu literatüre bir

sonrasında Hacı Çelebi tarafından ona aidiyetinin tespit edildiğini göstermektedir. Muhtemelen bu nüsha da Câbîzâde'nin ölümü sonrası Hacı Çelebi'ye intikal etmiştir. Bk. Câbîzâde Halil Fâiz, *Dîvân* (Ankara: Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz FB 509), 1a.

⁵ Hacı Çelebi, bu bilgiyi Kıbrıs'taki Hala Sultan Türbesi'ni ziyaret ettiğini söylediği sırada vermiştir. Hacı Çelebi, *el-Fevâidü'n-nadriyye* (İstanbul: Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 2100), 60a; agm., *er-Rifdû'n-nadır*, 98.

⁶ Osmanlı'daki bu medrese kademelerine dair ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet İpşirli, "Medrese (Osmanlı Dönemi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/327-333.

⁷ Biyografisi için bk. Süleyman Sadeddin Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn* haz. Mustafa Koç (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 344; Azmî-zâde Hüseyin Râmiz, *Âdâb-ı Zurafâ: İnceleme-Tenkidli Metin-İndeks-Sözlük*, haz. Sadık Erdem (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1994), 227-228; Esad Mehmed Efendi, *Bâğçe-i Safâ-Endûz*, haz. Rıza Oğraş (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018), 149; Fatîm Efendi, *Hâtîmetü'l-eş'âr (Fatîm Tezkiresi)*, haz. Ömer Çiftçi (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2017), 359-360; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, haz. Nuri Akbayar; sad. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 3/471; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. Mehmet Ali Yekta Saraç (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2016), 1/383; Mehmet Nâil Tuman, *Tuhfe-i Nâilî*, haz. Cemal Kurnaz ve Mustafa Tatçı (Ankara: Bizim Büro Yayınları, 2001), 2/679.

⁸ Onun istinsah ettiği eserlerin yanı sıra şahsî kütüphanesini oluşturan bir âlim olduğuna ilişkin bk. Salim Aydın, "İsmet Mehmed Efendi (ö. 1747) ve Tedâhül-i Seneye Dair Risâlesi", *Kutadgubilig: Felsefe - Bilim Araştırmaları* 15 (2009), 233-235; İsa Uğurlu, "18. Yüzyılda Şahsi Bir Kütüphanenin İnşası ve Dağılışı: Mehmed İsmet Efendi Kütüphanesi Örneği", *İslam Tetkikleri Dergisi - Journal of Islamic Review* 14/2 (2024), 529-552.

⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Aydın, "İsmet Mehmed Efendi (ö. 1747) ve Tedâhül-i Seneye Dair Risâlesi", 224-233; Abdullah Uğur, "Muhammediye'nin Bir Beyti Üzerine Mehmed İsmet'in Şerhi", *Edebali İslamiyat Dergisi*, 4/2 (2020), 4-6.

şekilde dâhil olan Hanefî-Mâtürîdî âlimlerin dikkatlerinden kaçmamıştır. Bu bağlamda Süleymân Fâzıl Efendi (ö. 1134/1722), İcî'nin metnine yazdığı şerhte Eş'arîlerin yanı sıra Mâtürîdîlerin de Ehl-i sünnet kapsamında olduğuna işaret etmiştir.¹⁰ Meseleye daha dakik bir şekilde bakan Hacı Çelebi ise İcî'nin *Akâid*'inde Ehl-i sünnet olarak Eş'arîleri anmasının nedeninin kendisinin Şâfiî olduğu, Fârs ve Irâkeyn'de (Irak ve İran) bunun yaygın olmasıyla açıklamıştır. Ehl-i sünnet'in Hanefîlerin ıstılahına göre ise Mâtürîdiyye olduğunu belirten Hacı Çelebi, özellikle Horasan ve Mâverâünnehir halkının bu mezhepten olduğunu eklemiştir. Ona göre İcî, fûruda Şâfiî ve Fârs ahalisinden olduğu için böyle söylemiştir; zira içinde bulunduğu şartlar açısından böyle demesi de normaldir.¹¹ İcî'nin fırka-i nâciyeyi Eşâire'ye hasretmesini dilsel açıdan da irdeleyen Hacı Çelebi, sahabe ve tabiinin bu fırkadan olmadığını âşikâr olup bu kullanımın onları da içerecek genel niteleyici bir anlamda olduğunu belirtmiştir. Ona göre özel isim olan Eşâire, İcî tarafından Ehl-i sünnet'i mutlak anlamda kuşatıcı bir şekilde kullanılmıştır. Hacı Çelebi, söz konusu akide metninin şârihi olan Devvânî'nin Eşâire'yi diğer kaynaklarda kullanıldığı şekliyle açıkladığını; ancak İcî'nin muradının bu olmayıp onun ilgili ifadeyi vaz' itibarıyla kullandığını söylemiştir.¹² Yani bu fırkaya Ehl-i sünnet isminin verilmesi, tekellik anlamında olmayıp hem örfî hem de vaz'î bir temele dayanmaktadır. Nitekim bunun böyle olduğunu gösteren bir husus da İcî'nin *Mevâkıf*'inin son kısmında fırka-i nâciyeden bahsederken Eşâire'nin yanı sıra muhaddislerden olan selef ve Ehl-i sünnet ve'l-cemâat'ı anmasıdır.¹³ Hacı Çelebi'ye göre İcî'nin muhaddisleri kurtulan fırka kapsamında görmesi, bunların hadis ve sünnete olan bağlılıklarından, Ehl-i sünnet ve'l-cemâat'ı ayrıca anması da bu ismin müctehidler döneminde ortaya çıktığına ve kelâmcılardan Eşâire ve Mâtürîdiyye'ye işaret etmek içindir.¹⁴

Hacı Çelebi, seleften nakledilen sözleri gerekçe göstererek kelâma karşı bir tutum sergileyen grupları “mütekaşşife” olarak nitelemiş ve Taşköprîzâde Ahmed Efendi'nin (ö. 968/1561) *Miftâhu's-saâde*'sinden aktardığı cevapları onlara yöneltmiştir. Buna göre seleftin zemmettiği kelâm, Ehl-i sünnet öncesi dönemde söz sahibi olan filozoflar ve Mu'tezile'nin kelâmıdır. Nitekim Ehl-i sünnet kelâmının reisi iki kişi olup bunlardan biri Hanefî olan İmâm Mâtürîdî, diğeri ise Şâfiî olan İmâm Eş'arî'dir. Bunları kısaca tanıtan Hacı Çelebi, makbul kelâmın nasıl olması gerektiğine dair mezkur eserden uzun nakiller yapmıştır.¹⁵ Eserin dibacesine düştüğü bu uzun notların ardından o, Devvânî'nin İcî akidesine yaptığı şerhteki problemleri ve karmaşık hususları “meşayihimizden duyduğumuz ya da muhakkiklerin eserlerinden istifade ettiğimiz veyahut aklımıza gelen düşüncelerle” çözeceğini vaad etmiştir.¹⁶ Bununla birlikte yine girişteki hamdele kısmında bulunan “bizi taklitten koruyan” şeklindeki ifadeye dair açıklama yapmaktan geri durmamıştır. Eş'arî'nin mukallidi olan Devvânî'nin korunduğunu söylediği taklitle, mezhebî

¹⁰ Süleymân Fâzıl er-Rûmî, *el-Fevâidü's-Seniyye fî şerhi'l-Akâidi'l-Adudiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazade Hüseyin Paşa, 456/4), 34a.

¹¹ Hacı Çelebi, *Ta'lîka alâ Şerhi'l-Akâidi'l-Adudiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1233), 2b.

¹² Hacı Çelebi, *Ta'lîka alâ Şerhi'l-Akâidi'l-Adudiyye* (Esad Efendi, 1233), 18b-19a.

¹³ Bk. Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2. bs., 2021), 3/810-811.

¹⁴ Hacı Çelebi, *Ta'lîka alâ Şerhi'l-Akâidi'l-Adudiyye* (Esad Efendi, 1233), 19a, 21a.

¹⁵ Hacı Çelebi, *Ta'lîka alâ Şerhi'l-Akâidi'l-Adudiyye* (Esad Efendi, 1233), 5a-9a.

¹⁶ Hacı Çelebi, *Ta'lîka alâ Şerhi'l-Akâidi'l-Adudiyye* (Esad Efendi, 1233), 9b.

durumunun çelişebileceği iddiasına değinmiş ve başka bir muhaşşinin mezhepteki bu taklidin hususi meselelerde şart olmadığı şeklindeki cevabını zikretmiştir. Dolayısıyla ona göre Devvânî, burada taklidi içtihadın karşıtı olarak kullanmıştır. Hacı Çelebi içtihadı ise mezhepte içtihad, meselede içtihad şeklinde ikiye ayırmıştır.¹⁷ Önceki muhaşşileri de yeri geldiğinde eleştiren¹⁸ Hacı Çelebi, çok çeşitli kaynaklardan yararlanmışır. Bu bağlamda Fârâbî (ö. 339/950), İbn Sînâ (ö. 428/1037), İbn Hazm (ö. 456/1064), Maktûl Sühreverdî (ö. 587/1191), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), Nasîrüddin et-Tûsî (ö. 672/1274), İbnü'l-Mutahhar el-Hillî (ö. 726/1325), Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413), Ali Kuşçu (ö. 879/1474), Hocaîade Muslihuddin Efendi (ö. 893/1488), Devvânî, Mirzâcân Habîbullah eş-Şîrâzî (ö. 994/1586) gibi isimlere atıflar yapmıştır. Müellif hattıyla günümüze ulaşan bu eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 1233'teki mecmuanın ilk eseri olup yazılış tarihi belli değildir. Mecmuanın ikinci eseri, yine Hacı Çelebi'nin hattıyla onun ilk Nûniyye şerhi olup Ali İzzet Paşa'ya (ö. 1147/1734) sunulmak üzere nispeten daha özenli şekilde hazırlanmıştır. Bu durum, onun dibacede bu paşanın ismini anması, zahriyede “defterdarın yüce kütüphanesi” için hazırladığını belirtmesi ve nihayet eserin sonunda bu şahıs için şiir yazmasında tebellür etmektedir.¹⁹

3. Nûniyye Şerhlerinin Hikâyesi

Hacı Çelebi'nin *el-Fevâidü'n-nadriyye fi halli'n-Nûniyyeti'l-Hadriyye* ve *er-Rifdü'n-nadır alâ akâidi'l-Hadır* adında iki tane Nûniyye şerhi bulunmaktadır. Onun ilk Nûniyye şerhini telifinde arkadaşı ve hocası Halîl Fâiz Efendi etkili olmuştur.

Câbîzâde Halîl Fâiz Efendi (ö. 1134/1722); Boşnak Sâlih Efendi, Kara Halil Efendi (ö. 1123/1711), Mutavvelci Mehmed Efendi (ö. 1131/1719) ve Mestçîzâde Abdullah Efendi'nin (ö. 1150/1737) talebesiydi. Astronomi, dil bilimleri ve dinî ilimlerle ilgilenen Yedikulleli Câbîzâde Hâlîl Fâiz'in sevdâ illetine tutularak 11 Cemâziyelevvel 1134 (27 Şubat 1722) tarihinde evinde kendini asarak intihar etmesi şeklinde gerçekleşen trajik ölümü Hacı Çelebi'de büyük bir şok etkisi yaratmıştı.²⁰ Hacı Çelebi, onun Nûniyye'nin henüz ilk altı beyti üzerine yazdığı şerhinin taslağını bulunca ne yapacağına tam olarak karar verememişti.²¹ O, yaptığı istihare ve istişareler sonucunda merhûm arkadaşına vefa borcunu yerine getirmek adına bu şerhi tamamlama kararı aldı ve eserin devamını da yazarak *el-Fevâidü'n-nadriyye fi halli'n-Nûniyyeti'l-Hadriyye* ismiyle *Kasîde-i Nûniyye*'nin ikinci şerhini telif etmiş oldu. O, Nûniyye'nin sondan 4 beytini şerh etmeyerek toplam 101 beyit

¹⁷ Hacı Çelebi, *Ta'lika alâ Şerhi'l-Akâidi'l-Adudiyye* (Esad Efendi, 1233), 10a.

¹⁸ Bk. Hacı Çelebi, *Ta'lika alâ Şerhi'l-Akâidi'l-Adudiyye* (Esad Efendi, 1233), 15b.

¹⁹ Hacı Çelebi, *el-Fevâidü'n-nadriyye fi halli'n-Nûniyyeti'l-Hadriyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1233), 37a, 39a, 107a.

²⁰ Câbîzâde'nin şair tezkirelerinde de zikredilen terceme-i hâlî dikkate alınarak hazırlanan biyografisi ve eserlerinin listesi için bk. Özgür Kıyçak, “Câbî-zâde Halîl Fâiz'in Türkçe Şiirleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, 12/43 (Aralık 2019), 1864-1866. Râmîz'in de naklettiği üzere Hacı Çelebi, Câbîzâde'nin ölüm tarihi için şu tarihi düşürmüştür: Hayf Fâiz Efendi, -sene 1134-. Râmîz, *Âdâb-ı Zuraîfâ*, 228. Vefat tarihinin ayrıntısı Halîl Fâiz Efendi'nin *Dîvân*'ının Hacı Çelebi'ye intikal ettiğini tahmin ettiğimiz nüshasının, Farsça yazılan zahriyesinde notunda da teyit edilmiştir. Bk. Câbîzâde, *Dîvân* (Ankara: Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz FB 509), 1a.

²¹ Bu şerh bazı kaynaklarda *Hâşiyetün alâ Şerhi'n-Nûniyye li-Hızır Bey* olarak anılmışır. Bk. Ebü'l-Fazl Muhammed Halil b. Ali el-Murâdî, *Târîhu'l-Murâdî = Silkü'd-dürer fi a'yânî'l-karnî's-sânî aşer* (Bulak: el-Matbaatü'l-Mîriyyeti'l-Âmire, 1301), 2/105; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, 1/355.

şerh eden Hayâlî'nin aksine eserin bütün beyitlerini şerh eden ilk şârih olmuştur. Hacı Çelebi'nin müderrislik hayatına başladığı yılda, 24 Zilhicce 1141'de (21 Temmuz 1729) tarihinde tamamlandıktan sonra Ali İzzet Paşa'ya sunulmuştur.²²

Hacı Çelebi eserin telif nedenini mukaddime kısmında anlatırken şerhini yalnız Ehl-i sünnet ve'l-cemâat akidesine göre düzenlediğini, çok zorlansa da gönüllü olarak üstlendiği bu telif işini imkân ölçüsünde yapmaya çalıştığını söyleyerek adını "Hazreti Alimir İzzet" şeklinde andığı İzzet Ali Paşa'ya ithaf ettiğini belirtir ve sonra şerhinin ismini anar. Eserin son kısmında "İbnü'd-Deftêrî el-Vezîr" olarak andığı bu paşa için bir şiir²³ yazmayı da ihmâl etmeyen Hacı Çelebi'nin mezkûr paşa ile daha önce h. 1138'de (1725-1726) başlayıp bir yıl süren *Aynî Tarihi*'ni çevirisini hazırlayan ekipte yer almış olması da dikkate değer bir husustur.

Hacı Çelebi, Hayâlî'den başka kimsenin bu kasidenin sırlarını açmadığını, onun şerhinin de lafızları çözümlemek ve irab açıklamaları yapmaktan uzak olduğunu, öte yandan Hayâlî'den başka bir şârih işitmediğini söylemektedir. İ'tizalî görüşleri ise rahatsızlığa (*melâl*) yol açtığı için uzun anlatmayacağını belirten Hacı Çelebi, daha evvel bu eseri telife birkaç kere girişmekle birlikte azminin kırıldığını da itiraf etmektedir. Ayrıca herkesin kendi zamanından şikâyetçi olduğunu bilmekle birlikte bir müddet bazı anlayışsız insanlarla muhatap olmak zorunda kaldığını, nihayet sıkıntılarının ortadan kalkmasıyla eserini yazabildiğini söylemektedir.²⁴ Nitekim o, bu şerhini müderrisliğe atandığı yıl tamamlamıştır. Böylelikle eser, Halîl Fâiz Efendi'nin vefatından 7 yıl, *Aynî Tarihi* çevirisi projesinden de 2 yıl sonra vücuda gelmiştir.

Yer yer "erdemli şârih" (*eş-şârihu'l-fâzıl*) olarak andığı Hayâlî'nin *Nûniyye* şerhinden yararlanan yazar, çeşitli kaynaklardan yararlanmış ve sözlük, nahiv ve irap açıklamalarına girişmiştir. İbn Rüşt (ö. 520/1126), İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), Sadreddin el-Konevî (ö. 673/1274), İbn Haldun (ö. 808/1406) gibi isimlerin yanı sıra Şerefeddin et-Tilimsânî (ö. 644/1246), İbn Arafe (ö. 803/1401), Senûsî, İbrâhim el-Lekânî (ö. 1041/1632) gibi Kuzey Afrika Eş'arîliğinin önemli şahsiyetlerine atıflar yapmıştır. Hanefî-Mâtürîdîliğin önemli temsilcilerinden olan Şemseddin es-Semerkindî (ö. 702/1303), Ebü'l-Berekât en-Nesevî (ö. 710/1310), Sadrüşşerîa (ö. 747/1346) ve İbnü'l-Hümâm'dan (ö. 861/1457) yararlanmıştır.

Bu şerhte Hanefî-Mâtürîdî kaynaklar ve müteahhir dönemin ansiklopedik kelâm eserlerinin yanı sıra Kuzey Afrika Eş'arîliğinin kaynaklarının da kullanılmış olması dikkat çekmektedir. Özellikle *Şerhu'l-Meâlim* ve *Şerhu'l-Cevhere* gibi bölge ulemasının eserlerine başvurmalarının ardında onun Arap beldelerindeki ikameti sırasında bu eserlere aşinalık kazanması olabileceği gibi, Kadızâde Mehmed Efendi (ö. 1045/1635) kanalıyla Lekânî'nin eserlerinin İstanbul muhitinde yayılmasının da tesiri olabilir.²⁵ Hacı Çelebi, muhtelif kaynaklara atıflar yapmakla birlikte okuyucularını yer yer

²² Hacı Çelebi, *el-Fevâidü'n-nadriyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1233), 107a.

²³ Söz konusu şiir, mezkûr paşanın vefatının hemen ardından 1147 yılının Şaban'ının sonlarında (Ocak 1735) müellif tarafından istinsah edilen Veliyyüddin Efendi, 2100 nüshasında yer almamaktadır. Bk. Hacı Çelebi, *el-Fevâidü'n-nadriyye fi halli'n-Nûniyyeti'l-Hadriyye* (Veliyyüddin Efendi, 2100), 98b.

²⁴ Hacı Çelebi, *el-Fevâidü'n-nadriyye fi halli'n-Nûniyyeti'l-Hadriyye* (Veliyyüddin Efendi, 2100), 1b-2b.

²⁵ Kadızâdeliler hareketinin kurucusu Kadızâde Mehmed Efendi de yazdığı otobiyografik risâlesinde Lekânî'den *Cevheretü't-tevhîd* okuyarak icazet aldığını belirtmiştir. Bu durum Eş'arî akidesine dair söz konusu manzumenin Osmanlı başkentinde yayılmasına katkı sunmuş olmalıdır. Bk. Ali Durmuş, "Kadızâde Mehmed Efendi'nin

Tavâli, *Mevâkıf* ve *Makâsıd* gibi kapsamlı eserlere ve bunların şerhlerine de yönlendirmektedir. Çok yönlü bir şerh olarak hazırlanan bu metin, ihtilaf noktalarının tahkik edilmeye çalışıldığı ve genellikle Mâtürîdîlik mezhebinin görüşlerinin tercih edildiği orta hacimli bir kelâm eseridir. Bütün beyitlerinin şerh edildiği göz önünde bulundurulursa *Nûniyye*'nin tamamını kapsayan ilk şerhtir.

Hacı Çelebi, bu eserin telifinin ertesi yılı, 1142'de (1729-1730) *er-Rifdû'n-nadır alâ akâidi'l-Hadır* adıyla kısa bir *Nûniyye* şerhi yazmıştır.²⁶ Hem müellif hattıyla (Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 3249) hem de önemli bir kısmı müellifin hayatında çoğaltılan nüshalarıyla günümüze ulaşan bu şerh,²⁷ kısmen öncekinin özeti gibi olmakla birlikte tasavvuf ve İslâm felsefesi terminolojisinden yalıtılmış ve Mâtürîdîlik odaklı bir eser hüviyetindedir. Bu şerhin ithaf edildiği kişi dibacede dolaylı olarak "Hz. Peygamber'in babasının adaşı olan yetkin fakih" olarak belirtilmiştir. Eserin bulunduğu müellif hatlı mecmuanın zahriyesinden anlaşıldığına göre bu kişi Paşmakçızâde Abdullah Efendi'dir (ö. 1145/1732).²⁸

Bu eser, önceki şerhe göre kelâmî nosyona daha yakındır ve içerisinde genellikle akaid ve kelâm eserlerine atıf yapılmıştır. Hanefî-Mâtürîdî mezhebinin yaklaşımının tercihe şayan oluşu özellikle de ihtilafli noktalarda daha da belirginleştirilmiştir. Bu eser memzuç şerh metoduyla yazıldığı için olsa gerek, manzumedeki kelâmî tonlama ile uyum sağlanmaya çalışıldığı gözlenmektedir.

Hacı Çelebi tamamı kendisine ait olan bu muhtasar *Nûniyye* şerhini neden ve nasıl telif etmiştir? Öncelikle onun bu şerhin başında *Nûniyye*'ye olan bakışını ifade etmek gerekmektedir. Hacı Çelebi eserine hamd ve salât ile başladıktan sonra en şerefli ilmin akaid ilmi olduğunu belirterek bu alana dair birçok eseri gözden geçirdiğini ancak *Kasîde-i Nûniyye* gibisine denk gelmediğini ifade eder. Şârih *Nûniyye*'nin kelâm-akaid manzumeleri içinde bedendeki ruh gibi, adeta insandaki göz gibi ya da varlıklar içindeki insanın konumu gibi yüce olduğunu söyler. *Nûniyye*, hacminin küçüklüğüne rağmen temel kelâm meselelerine itiraza mahal bırakmayan bir şekilde özlü ibaresiyle işaret etmektedir. Onun bu denli kıymetli bir eser olmasından ve daha önce kendisinin

Bilinmeyen Risalesi Risâle-I Müdâfa'a Işığında Hayatı Ve İlmi Kişiliği -Tercüme Tahkik Ve Değerlendirme-", *Tokat İlmîyat Dergisi* 8/1 (Haziran 2020), 339, 346.

²⁶ Eserin tahkikli neşri için bk. Hacı Çelebi, *er-Rifdû'n-nadır alâ akâidi'l-Hadır*, thk. Muhammed Osman Doğan (Amman: Ervika li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1442/2021).

²⁷ Eserin bilinen diğer nüshaları şunlardır: a) h. 1144 (1731-1732) tarihli Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi 328, 1a-23a; b) Cemaziyelahir 1146 (Kasım-Aralık 1733) tarihli Kayseri Raşit Efendi Kütüphanesi, 512, 1a-34a; c) h. 1160 (1747-1748) tarihli Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 1445, 1a-32a; d) el-Hâc Feyzullah tarafından Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi 328 nüshası esas alınarak 1207 (1792-1793) yılında hazırlanan Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizade 125, 1b-25b. Bu nüshaların detaylı tavsifi için bk. Muhammed Osman Doğan, "Dirâse" (Hacı Çelebi, *er-Rifdû'n-nadır*), 37-40.

²⁸ Hacı Çelebi, *Mecmûa* (İstanbul: Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 3249), 1a. Bu esere yönelik tahkikimizin inceleme kısmında müellif hatlı nüshanın zahriyesindeki not gözümüzden kaçtığı için dibacedeki örtülü ithaf ile isim uygunluğu ve fetva konusundaki yetkinliğine yapılan övgüden dolayı Yenişehirli Abdullah Efendi'nin (ö. 1156/1743) kastedilmiş olabileceğini yazmıştık. Bk. Doğan, "Dirâse", 35-36. Müellifin kaleminden çıkan ilgili not sayesinde o kişinin dönemin Rumeli Kazaskeri olan Paşmakçızâde Abdullah Efendi olduğu hususu aydınlandı. Patrona Halil İsyanı sırasında da önemli bir konumda bulunan Paşmakçızâde, eserin kendisine ithaf edilmesini takip eden h. 1143 (1731) yılında Şeyhülislâmlığa atanmıştır. Bk. Hacı Çelebi, *Mecmûa* (İstanbul: Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 3249), 1a; Mehmet İpşirli, "Paşmakçızâde Abdullah Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/185.

buna dair bir çalışması bulunmasından, keza yeni ve taze olan şeylere insanların nefislerinin daha çok meyletmesinden ötürü alışılmamış (*garîb*) bir üslup deneyerek bu eseri ortaya koyduğunu söyler. O, faydasız uzatmadan mümkün mertebe sakınmak, çok az açıklama ile eksik kalmayacak derecede kısa tutmak, “hastaya yaramayan ve susuzu kandırmayan” denilmeyecek, okunması kolay olup kapalılıktan uzak bir eser olarak tasarladığı bu şerhinin bazı yerlerini önceki şerhinden kısaltmalar yapmak suretiyle oluşturmuştur.²⁹

4. Kelâmî Görüşleri

Hacı Çelebi, Hızır Bey’in 105 beyitlik *Nûniyye* kasidesini şerh etmekle kalmamış; eserin son taraflarından 4 beytini şerh etmeyen ve Mâtürîdîliğe yeterince yer vermeyen ilk şârih Hayâlî’nin aksine bu mezhebin görüşlerini daha sistemli şekilde anlatmıştır. Özellikle Hayâlî’nin Mâtürîdiyye isimlendirmesine yer vermemesi göz önünde bulundurulursa onun, bu ismi ilk kullanan *Nûniyye* şârihi olduğu belirtilmelidir. O, *Fevâid*’de İmam Mâtürîdî’yi tekvin kısmında anmış, Mâtürîdiyye’nin hüsün-kubuhdaki görüşünün Mu’tazile’den farkını açıklarken “Hanefiyye” tabirini kullanmıştır.³⁰ Öte yandan *Rifd*’de tekvini “Hanefî meşayihimiz”a nispet etmiş; hüsün-kubuhla ilgili beyitteki “ancak biz” ifadesini “Ehl-i sünnet ve’l-cemâatten olan Mâtürîdiyye topluluğu” şeklinde açıklamış;³¹ Allah’ın fiillerinin maslahattan yoksun olmadığına ilişkin ta’lîl görüşünde “Mâtürîdiyye”yi anmış, Hz. Osman’ın Hz. Ali’ye üstün tutulması konusundaki beyitte bu yönde fetva verdiğinden bahsedilen “meşayihimiz” ile ya Mâtürîdiyye’nin ya da mutlak olarak Ehl-i sünnet’in kastedilmiş olabileceğini söylemiştir.³² *Nûniyye* şerhlerinde hatırı sayılır bir şekilde Hayâlî’nin *Nûniyye* şerhinden yararlanan Hacı Çelebi’nin temel kelâmî konulardaki yaklaşımlarını ilâhiyyât, fiiller, nübüvvet, meâd ve diğer konular (iman ve imâmet) şeklindeki 5 bölümde ele alabiliriz.

ilâhiyyât bağlamında Hacı Çelebi, Allah’ın varlığının delilleri olan hudûs ve imkân delillerinin yanı sıra gaye ve nizam deliline de işaret etmiştir.³³ O, sıfatlar meselesinde klasik Hanefî-Mâtürîdî çizgiyi takip etse de bazı açıklamalarında nazarî tasavvuf ehlinin görüşlerine yakınlaşmış; ibnü’l-Arabî’ye atıfta bulunarak sıfatların zâtın aynı olduğu görüşünü öne çıkarmıştır. *Fevâid*’de kemâl ehlinin Allah’ın sıfatlarının zâtının aynı olduğunu söylediklerini ve bununla da Allah’ın bir şeyi yokluktan çıkardığında kendi zâtına ilave bir kudretin zâid olmadığını kastettiklerini belirterek bunu sûfiyye imamlarının muhakkiklerine nispet etmiş ve övmüştür.³⁴ Yine *Fevâid*’de teselsülü iptal yöntemlerinden arşî burhan yöntemini geliştiren Maktûl Sühreverdî için Hayâlî şerhindeki “İşrâk sahibi” nitelemesinin önüne “kâmil filozof, erdemli hakîm” ifadelerini getirmiştir.³⁵

²⁹ Hacı Çelebi, *er-Rifdû’n-nadır*, 57-58.

³⁰ Hacı Çelebi, *el-Fevâidü’n-nadriyye* (Veliyyüddin Efendi, 2100), 36a, 48b.

³¹ Kazâbâdî de söz konusu ifadeyi “biz Mâtürîdiyye topluluğu” şeklinde açıklamıştır. Ahmed b. Muhammed el-Kazâbâdî, *Şerhu’l-Kasîdeti’n-Nûniyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 2380), 8a.

³² Hacı Çelebi, *er-Rifdû’n-nadır*, 77, 85, 87, 113.

³³ Hacı Çelebi, *el-Fevâidü’n-nadriyye* (Veliyyüddin Efendi, 2100), 10a-10b.

³⁴ Hacı Çelebi, *el-Fevâidü’n-nadriyye* (Veliyyüddin Efendi, 2100), 27b-29a.

³⁵ Hacı Çelebi, *el-Fevâidü’n-nadriyye* (Veliyyüddin Efendi, 2100), 9b-10a. Bk. Hayâlî Ahmed Efendi, *Şerhu’l-allâme el-Hayâlî ale’n-Nûniyye*, thk. Abdünnasîr el-Melîbârî (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1429/2008), 159.

Hacı Çelebi Allah Teâlâ'yı hulûl ve ittihâddan tenzih etmenin konu edildiği 13. beyitteki “irfan sahipleri” ile kastedilenin; *Fevâid*'de Ehl-i sünnet ya da takvâlî ve sâfi olan sûfiyye olup onların peygamberlerin varisleri olduğunu söylerken *Rifd*'de ise sadece Ehl-i sünnet ve'l-cemâat'ı anmıştır.³⁶ O, *Fevâid*'de Cürcânî'nin *Vahdet-i vücûd*'a dair Farsça yazdığı risâleyi de tavsiye ederek onu okuyan kişinin kavmin (sûfilerin) tevhidin hazretleri hakkındaki sözlerini daha iyi anlayacağını belirtmiştir.³⁷

Hacı Çelebi, Hanefî-Mâtürîdî kimliğini her fırsatta vurgulamıştır. Nitekim *Rifd*'de Hayâlî şerhinden istifadeyle Mâtürîdîlerin tekvin görüşünü anarken “Hanefî meşayihimiz” demiş ve “muhakkik nâzım” Hızır Bey'in sözünün zâhirinden bu mezhebi seçtiğinin anlaşıldığını belirtmiştir.³⁸ O, “Tekvinin mükevvenin aynı mıdır değil midir?” problematiği etrafında İmâm Mâtürîdî ve İmâm Eş'arî'nin görüşlerini uzlaştırmaya girişmiş; bu konuyu bazı Hanefî ve Şâfiîlerin dallandırıp budaklandırmak ve kendi tarafı lehine olan delilleri öne çıkarmak suretiyle asabiyelerini güçlendirmeye çalıştıklarını belirtmiştir. Oysaki bu husus, iki taraf arasında bid'at ve dalâlete nispet etmeyi gerektirmeyecek meselelerdendir.³⁹

Akıl ve değerlere dair olan 33. beyitte hüsün-kubuhun şer'î olup “biz”e göre bazı konularda aklî olduğu belirtilmiştir. Hacı Çelebi, beyitteki “biz” ifadesini *Fevâid*'de “Mâtürîdiyye topluluğu” olarak açıklarken *Rifd*'de buna “Ehl-i sünnet ve'l-cemâat'tan olan” ifadesini eklemiştir.⁴⁰ O, hüsün-kubuh meselesinde Sadrüşşerâ'nın *Tavzîh*'ine atıf yaparak Hanefîler, Mu'tezile ve Eş'ariyye'nin bu husustaki anlayış farklılığını tetkik etmiştir.⁴¹

İhtiyâr ve kesbe dair olan 34. beyti Hacı Çelebi, *Fevâid*'de açıklarken kesb ve ihtiyârın mecazen değil, hakikaten olduğunu vurgulamakla birlikte bu beytin hem kulun ihtiyârî fiillerini yarattığını iddia eden Mu'tezile'ye hem de kesb ve ihtiyârı büsbütün reddeden Cebriyye'ye reddiye olduğunu belirtmiştir. Ardından “fâzıl şârih” olarak nitelediği Hayâlî'nin şerhinden uzun bir alıntı yapmıştır.⁴² *Rifd*'de ise ihtiyâr kelimesini “cüz'î” ile kayıtlayan Hacı Çelebi, *Fevâid*'deki bazı açıklamalarına kısa bir şekilde yer vermiştir.⁴³

Allah'ın hükümlerinin illete dayandırılması anlamına gelen ta'lîle ilişkin olan 35. beyitte; aklın Allah'ın verdiği hükümde bir etkisinin olmayıp söz konusu dayandırma konusunda iki görüş

³⁶ Hacı Çelebi, *el-Fevâidü'n-nadriyye* (Veliyyüddin Efendi, 2100), 16a-16b; agm., *er-Rifdü'n-nadır*, 71.

³⁷ Hacı Çelebi, *el-Fevâidü'n-nadriyye* (Veliyyüddin Efendi, 2100), 18a. Hazret, felsefî tasavvufta genellikle hakikat ve bunun evrendeki tecellileri anlamında kullanılmıştır. Bu terim, varlığın mertebeleri için beşli anlayışı esas alan İbnü'l-Arabî'nin yaptığı gibi “hazerât-ı hams” (beş hazret) şeklinde de ifade edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Demirci, “Hazret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/146-147.

³⁸ Hacı Çelebi, *er-Rifdü'n-nadır*, 77-78.

³⁹ Bk. Hacı Çelebi, *el-Fevâidü'n-nadriyye* (Veliyyüddin Efendi, 2100), 36a-40a.

⁴⁰ Hacı Çelebi, *el-Fevâidü'n-nadriyye* (Veliyyüddin Efendi, 2100), 48a; agm., *er-Rifdü'n-nadır*, 85. Nûniyye'nin diğer şârihlerinden Kazâbâdî ve Yenişehrî de “Mâtürîdiyye topluluğu” açıklamasına katılmışlardır. Karsî ise Türkçe şerhinde bunu “akıllılar topluluğu” ile yorumlamıştır. Bk. Kazâbâdî, *Şerhu'l-Kasîdeti'n-Nûniyye* (Laleli, 2380), 8a; Karsî, *Şerh-i Nûniyye* (Manisa: Manisa Yazma Eser Kütüphanesi, Akhisar Zeynelzade, 1561), 37b; İbrâhim b. Abdülvehhâb el-Yenişehrî, *Muhyî'l-ümme* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 2168), 57b.

⁴¹ Bk. Hacı Çelebi, *el-Fevâidü'n-nadriyye* (Veliyyüddin Efendi, 2100), 48a-49a.

⁴² Hacı Çelebi, *el-Fevâidü'n-nadriyye* (Veliyyüddin Efendi, 2100), 49a-49b; krş. Hayâlî, *Şerhu'n-Nûniyye*, 236-239.

⁴³ Hacı Çelebi, *er-Rifdü'n-nadır*, 86-87.

olduğu belirtilirken Hacı Çelebi, bu hususta iki şerhinde farklı bir tutum sergilemiştir. O, *Fevâid*'de 35. beyti açıklarken aklın Allah'ın hükmünde bir dahil olmadığına ilişkin kısmı anarak Eş'arîlere ve onlara muvafakat eden bazı yetkin ilahiyatçı filozoflara göre Allah'ın fiilleri ve hükümlerinin muallel olmadığını belirtmiştir. *Rifd*'de ise *Fevâid*'dekinden biraz farklı bir anlatım tarzını benimsemiş gözükmektedir. 35. beyitteki akıl kelimesinin üzerinde de duran Hacı Çelebi, meseleyi öncelikle Eş'ariyye-Mâtürîdiyye tartışması bağlamında ele almıştır. Buna göre Allah'ın fiilleri Eş'arîler nezdinde amaçlarla muallel değilken, Mâtürîdîlerce Allah'ın fiili maslahattan yoksun değildir. Nitekim "erdemli efendi" (*el-mevle'l-fâzıl*) Sadrüşşerîa şöyle demiştir: Allah'ın fiilleri kulların maslahatlarıyla mualleldir, bununla birlikte Mu'tezile'nin aksine aslah O'nun için vacip değildir; bunların muallel olmadığını söyleyen haktan ne kadar uzaklaşmıştır; zira peygamber göndermek ve mucizeler göstermek halkı hidâyete erdirmek için olup ta'lîli inkâr eden nübüvveti de inkâr etmiş olur. Hacı Çelebi, ta'lîl lehine Teftâzânî'den yaptığı nakilde hak olan görüşün bazı fiillerin, özellikle de şer'î hükümlerin hikmet ve maslahatlarla ta'lîlinin aşîkârlığından bahsetmiş ve buna dair bazı ayet ve hadisleri delil olarak zikretmiştir.⁴⁴ Buradaki ifadelerden de anlaşıldığı üzere *Fevâid*'de ta'lîle mesafeli olan Hacı Çelebi'nin daha özet bir eser olan *Rifd*'de meseleyi anlatım biçimi dâhil olmak üzere tercih ettiği görüşün değiştiği görülmektedir. Bunda meselenin Eş'arî-Mâtürîdî ihtilafı olarak sunulmasının da rolü bulunmalıdır.

Atomcu evren anlayışını yansıtan 40. beyitte Hızır Bey, unsurlar ve feleklerin hâdis olup bunların parçalarının burhân ile cevher-i ferd olduğunu söylemiştir. Hacı Çelebi, *Fevâid*'de bu beyti kelime kelime şerh etmiştir. Hacı Çelebi, filozofların cismin heyûlâ ve sûretten meydana geldiğine ilişkin görüşlerini kabul etmenin âlemin kıdemi, cismanî haşrın reddine yol açacağını; bunu reddederek cevher-i ferdleri kabul etmekte ise filozofların birçok karanlık fikirlerinden kurtulacağını belirtmiş; kelâmcılarla filozofların delilleri ve cevaplarının bu iki ilmin kitaplarında zikredildiğini söylemiştir. O, Meybüdî'nin (ö. 909/1503-1504) adını anmadığı bir eserinden şu ibareleri alıntılamaştır:

"Kelâmcılar hikmetin rükünlerini filozofların burhanlarına yönelik tartışmalar ve itirazlarla sarsıyorlar. Ancak onlar filozofların maksatlarındaki her bir kastettikleri şeyin karşısında olacak maksatlarını belirlemede çok büyük bir şekilde tökezliyorlar. Örneğin filozoflar cismin heyûlâ ve sûretten meydana geldiği görüşüne vardılar. Kelâmcılar da onun fertlerden meydana geldiğini görüşünde oldular. Her iki tarafın delillerine bakacak olursak bunların tamamının sıkıntılı olduğunu görürüz. Ancak filozofların sözleri tabiata daha yakındır ve bu vasıta ile ağır basar. Eğer kelâmcılar engelleme ve itiraz etmekle yetinselerdi sözlerinde müthiş bir zaaf ortaya çıkardı."

Hacı Çelebi, bununla birlikte açıkça kelâmcıların tarafını tutarak; filozofların konuya dair sözlerinin tamamının sapkınlık ve yoldan çıkma olduğunu, bunları anlatmaktan geri durmasının nedeni olarak kitabın dibacesindeki uzatmama sözünü yerine getirememekten çekinmesi olarak açıklamıştır.⁴⁵

⁴⁴ Hacı Çelebi, *er-Rifdû'n-nadır*, 87-88. Bk. Sa'deddin et-Teftâzânî, *Şerhu't-Telvîh ale't-Tavzîh li-metni't-Tenkîh fî usûli'l-fîkh* (Mısır: Mektebetü Sabîh, ts.), 1/118, 2/125-126.

⁴⁵ Hacı Çelebi, *el-Fevâidü'n-nadriyye* (Veliyyüddin Efendi, 2100), 54a-55a.

Hacı Çelebi, *Rifd'* de ise *Fevâid'* deki Meybûdî alıntısı dışındaki kısımları genel olarak yeni bir tertiple nakletmiştir. Burada delillerin ayrıntısının kapsamlı kitaplarda bulunduğunu söylemiştir. *Fevâid'* de beyitteki “burhan” kelimesini mantikî burhanı esas alarak açıklarken; *Rifd'* de bununla kastedilenin limmî ya da innî olan mantikî burhan olmayıp kendisiyle yakînin meydana geldiği güçlü delil olarak yorumlamıştır.⁴⁶ Kanaatimizce Hacı Çelebi'nin bu yaklaşım değişikliğinin ardında, sonradan kaleme aldığı *Rifd'* de kelâmcı hassasiyetini daha fazla gözetme düşüncesi bulunmaktadır.

Allah'ın vaadinden dönmeyeceği konusu üzerinde hemfikir olunan bir meseledir. Ancak vaidden dönem hususu Eş'arîlerce gündeme getirilmiştir. Hulf-i vaîd anlayışı olarak ifade edilen bu düşünce, temelde Allah'ın tehdidinin gerçekleşmesini O'nun daha sonra ortaya koyacağı bir iradeye bağlamış ve dilerse bunu yapmayacağını ortaya koymuştur. Hızır Bey, Lâlezârî'nin (ö. 1204/1789) de belirttiği gibi⁴⁷ bu hususta Eş'arî görüşünü kabul etmiştir. Hacı Çelebi başta olmak üzere Mehmed Emin Üsküdârî (ö. 1149/1736) ve Osman el-Uryânî'nin (ö. 1168/1755) gibi Nûniyye şârihleri bu beyte ilişkin açıklamalarını Hayâlî şerhine dayalı olarak yaparak küfrün ve şirkin bağışlanmasının aklen değil, naklen imkânsız olduğu hükmünü söylemişlerdir.⁴⁸

Fetret ehlinin durumunun açıklandığı 90. beyti *Fevâid'* de akli erdikten sonra belli bir müddet geçtiği halde Allah inancına sahip olmayan ve bunda cahil kalan kimsenin mazeretinin olmadığına dair Ebû Hanîfe'nin sözüne işaret eden Hacı Çelebi, bunu muhtemelen sehven İbnü'l-Hümâm'a nispet ettiği *Şerhu'l-Vasiyye'* den nakletmiş, Allah Teâlâ'yı bilmenin vacip olduğunda ittifak bulunsa da bunun vücûbunun aklen mi yoksa naklen mi sabit olduğu konusunun ihtilaflı olduğunu söylemiştir. “Meşayihimiz”ın onun aklen vacip olduğunu söyledikten sonra Mülhidlerin, Râfîzîlerin, Müşebbihenin, Hâricîlerin akılla hiçbir şeyin gerekmediğini iddiasını değinmiş ve ihtilafın semeresinin; kendisine davetine ulaşmayan dağ başındaki kişinin Allah'a iman etmeyip bu haliyle ölmesi durumunda mâzur olup olmadığı ile ilgili olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bunu vacip görene göre mâzur olmadığı vacip görmeyene göre ise mâzur olduğunu eklemiştir.

Hacı Çelebi, İmam-ı A'zam Ebu Hanîfe'nin ismi olan Nu'mân'ı ayrıca anarak onu tanıtmış ve “O, imamların imamı, Ehl-i sünnetin yardımcısıdır; mutaassıpların sözüne kulak asma ve insafîlardan ol!” diyerek ehl-i hadisin ve diğer mezheplerden kimselerin onun hakkındaki iddia ve ithamlarına karşı okuyucusu uyarmıştır.⁴⁹ O, *Rifd'* de de Ebû Hanîfe'yi andığı sıra onu “İmam hazretlerimiz, amelde bizim öncümüz” diye vasıflamış, Necmeddin en-Nesefî'den naklettiği onun Hazreti Ali'nin dönemine yetişip babasının küçükken ona götürüp Hz. Ali'den bereket duası aldığını söylemiştir. Ebû Hanîfe'nin vacip gördüğü ve mâzur olunamayacak olan bilginin beşerin bilmesinin mümkün olmadığı O'nun zâtının hakikatinin bilgisi olmadığına da işaret etmiştir.⁵⁰

Hacı Çelebi *Fevâid'* de Kureyşliliğinin Ehl-i sünnet'in cumhuruna göre imametinin bir şartı olduğunu söylemiştir; ardından *Şerhu'l-Makâsîd'* daki tahlili nakletmiş ve asıl bundaki şartlardan kastedilen

⁴⁶ Hacı Çelebi, *er-Rifdû'n-nadır*, 91-93.

⁴⁷ Lâlezârî, *el-Cevâhiru'l-kelâmiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi, 141), 53b-54b.

⁴⁸ Hacı Çelebi, *el-Fevâidü'n-nadriyye* (Veliyyüddin Efendi, 2100), 81a-81b; agm., *er-Rifdû'n-nadır*, 118; Üsküdârî, *Şerhu'l-Kasîdeti'n-Nûniyye* (İstanbul: Nuruosmaniye Kütüphanesi, 2193), 23b-24a; Uryânî, *Hayru'l-kalâid*, 144-145.

⁴⁹ Hacı Çelebi, *el-Fevâidü'n-nadriyye* (Veliyyüddin Efendi, 2100), 88a-88b.

⁵⁰ Hacı Çelebi, *er-Rifdû'n-nadır*, 123-124.

şeyin imamın ihtiyâr ve iktidarı olup aciliyet ve zorunluluk ya da zalimlerin istilasî durumunda dünyevî liderliğin mütegalibeye geçeceğini söylemiştir. Böyle bir durumda ise zaruretler yasakları mübah kılar, demiş ve ardından her geçen zamanın öncekinden daha kötü olduğunu söyleyerek Allah'a sığınmıştır.⁵¹ O, *Rifd'*de ise imamın Kureys'ten muteber şartları sağlayan kişi olduğunu ve Kureys'te öyle birisi çıkmazsa buna uygun olan kişinin seçilmesi gerektiğini söyleyerek o kişinin güç ve hükmünü yerine getirmeye kudretli bir kişi olması gerektiğini belirtmiştir.⁵²

Sahabenin seçkin konumuna değinen Hızır Bey, 102. beyitte onları hayırla yad edip onlar hakkındaki kötüleyici sözlerden uzak durmayı tavsiye etmektedir. Hacı Çelebi *Fevâid'*de bu beyti şerh ederken Şîa ve Râfîzîlerin sahabe hakkında 2. ve 3. asırda olmayan iftira içerikli rivayetler ortaya attıklarını söyleyerek bunlara iltifat edilmemesi gerektiğini söylemiş, sahabenin kendi arasındaki meselelerle ilgili olarak İmam Şâfiî, İmam Ahmed ve İmam Ebû Hanîfe'nin yaklaşımlarını yansıtan sözler naklederek, bu bağlamda Tahâvî'nin (ö. 321/933) akaidinden de alıntı yapmıştır.⁵³ O, *Rifd'*de ise sahabenin sayısı ve aralarındaki efdaliyet durumundan bahsetmiştir.⁵⁴

5. Düşünce Hayatına Katkısı

Hacı Çelebi'nin döneminde ön planda olması onun katkısını artırmıştır. Farklı idari kademelerdeki zevata eser ithaf etmesi bulunduğu yeri perçinlemiştir. Sözelimi Lâle devriyle özdeşleşen Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'ya (ö. 1143/1730) *Tedâhul-i sene* risalesini ithaf etmiştir. Zaman hesaplamasına dair olan bu risalede Paşa'nın İbn Haldûn'un *Mukaddime*'si, Müneccimbaşı Dervîş Ahmed Efendi'nin (ö. 1113/1702) *Sahâifü'l-ahbâr*'ı ve Bedreddin el-Aynî'nin *Ikdü'l-cümân fî târîhi ehli'z-zamân*'ını Arapça'dan, Handmîr eş-Şîrâzî'nin (ö. 942/1535-36) *Habîbü's-siyer*'ini de Farsça'dan çevrilmesini emrettiğini belirterek; kendisinin çeviri ekibinde yer aldığı *Aynî Tarihi*'ne yönelik mesaisi sırasında böyle bir eseri vücuda getirdiğini belirtmiştir.⁵⁵

Aynî Tarihi'nin tercüme heyetinin h. 1138'de (1725) çalışmalara başlaması, müderris, kadı, kazasker ve paşa gibi geniş yelpazede faaliyet yürüten âlim ve müfekkirleri bir araya getirmişti. Bir yıl süren çalışmaya Hacı Çelebi, mülâzım olarak katılmıştır. Bu ekipte Mestçizâde Abdullah Efendi gibi Mâtürîdîliği ön plana çıkarmak ve Eş'arîlik'ten tam istiklalini kazanmasını pekiştirmeye çalışan idealist bilginlerin yanı sıra, Hacı Çelebi'nin birkaç yıl sonra yazdığı *Nûniyye* şerhini kendisine ithaf ettiği Ali İzzet Paşa ve bilahare *Nûniyye*'nin ilk Türkçe şerhini yazacak olan Mehmed Emin Üsküdârî de yer almaktadır.⁵⁶ Üsküdârî, h. 1145'te (1732-1733) hem Hayâlî şerhine haşiye yazmış, hem de bu şerhin çizgisinde bir Türkçe *Nûniyye* şerhi kaleme almıştır.

⁵¹ Hacı Çelebi, *el-Fevâidü'n-nadriyye* (Veliyyüddin Efendi, 2100), 92b-93a. Bk. Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1989), 5/244-245.

⁵² Hacı Çelebi, *er-Rifdû'n-nadîr*, 128-129.

⁵³ Hacı Çelebi, *el-Fevâidü'n-nadriyye* (Veliyyüddin Efendi, 2100), 97a-97b.

⁵⁴ Hacı Çelebi, *er-Rifdû'n-nadîr*, 136.

⁵⁵ Bk. Ayduz, "İsmet Mehmed Efendi (ö. 1747) ve Tedâhül-i Seneye Dair Risâlesi", 242-244.

⁵⁶ 30'u aşkın mütercim yer aldığı projeye katılanların bir listesi için bk. Salim Ayduz, "Lale Devri'nde Yapılan İlmî faaliyetler", *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 3 (1997), 152-157.

Hayâlî sonrasında Nûniyye’yi ilk kez ve 4 beyti şerh etmeyen Hayâlî’nin aksine eserin 105 beytinin tamamını iki kere şerh etmek suretiyle bu manzumenin şerh geleneğinin bir nevi kurucusu olan Hacı Çelebi, gelenek içinde kısmen görmezden gelinmiştir. Bu da sonraki şarihlerin ondan bahsetmemesinde görülmektedir. Kendisi gibi Nakşibendî-Müceddidî meşrepten olan şârih Abdullah el-Ferdî (ö. 1274/1857) bu durumun istisnasıdır. Ferdî, onun *el-Fevâidü’n-nadriyye*’sinden yararlandığını açıkça belirtmiştir.⁵⁷ Öte yandan şârihlerden Uryânî’nin onun *er-Rifdü’n-nadır* isimli kısa şerhini gördüğü ve beğenmeyerek kendi yazdığı şerhin daha iyi olduğunu ihsas edecek ifadeler kullandığını bu eserin Kayseri Raşit Efendi Kütüphanesi nr. 512’deki nüshasının kenar notlarından öğreniyoruz.⁵⁸

Hanefî-Mâtürîdî bir çizgide olan Hacı Çelebi, bu çizgiyi savunmak için Hayâlî’ye reddiye mahiyetinde bir şerh kaleme alan Büyük Hâfız tarafından vahdet-i vücûd görüşlerinden dolayı üstü kapalı olarak eleştirilmiştir. Ancak bu eleştirilerde onun isminin anılmamasından ötürü yalnızca *el-Fevâidü’n-nadriyye*’nin ilgili kısmını bilen kimseler için bu eleştirilerin ona yönelik olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁹ Bunda kendisiyle genel yaklaşım itibarıyla uyuşmasının da etkisi olmalıdır. Nitekim döneme damgasını vuran Mâtürîdîlik vurgusunu en yoğun şekilde içeren Büyük Hâfız ve Dâvûd-i Karsî’nin şerhleri tasavvufi etki kısmı hariç genel olarak Hacı Çelebi’nin çizdiği çerçevede ortaya konulmuştur. Bu bakımdan Hayâlî şerhine ilk alternatif, Hacı Çelebi’nin yazdığı tam şerhler olmuştur. Her ne kadar ismi çok anılmasa da mesai arkadaşı Üsküdarî’den itibaren bu esere şerh yazma düşüncesinde onun kritik bir rol oynamış olması kayda değerdir.

Sonuç

Çok yönlü bir Osmanlı âlimi olan Hacı Çelebi, Lâle Devri’nde ileri kademelerde görev almıştır. Bu yazıda kelâmî yönüne odaklandığımız Hacı Çelebi, Devvânî’nin *Şerhu’l-Akâidi’l-Adudiyye*’sine yazdığı ta’likte kelâm ilmini savunmuş ve eserde Eş’arîliğin fırka-i nâciye olarak ifade edilmesini sosyal ve dilsel bağlamda değerlendirmiştir. İcî’nin *Mevâkıf*’ının son kısmında kurtulan fırka içerisine Eş’arîlerin yanı sıra muhaddislerden olan selef ve Ehl-i sünnet ve’l-cemâat’i andığını ve dolayısıyla Mâtürîdiyye’nin bu kullanımlar kapsamında olduğunu belirtmiştir. O, fırka-i nâciye tartışmalarına da girmekle birlikte eserin diğer muhaşşislerinin açıklamalarını da dikkate alarak bu şerhin problemlerini çözmeyi hedeflemiştir. Giriş kısmında kelâmla meşgul olmanın meşruiyetine dair Taşköprîzâde’ye dayanarak yaptığı açıklamalar ilgili dönemde kelâm karışıklığı olup olmadığı -ve varsa bunun boyutu- meselesini akla getirmektedir. Bu hususu başka çalışmalara havale ederken; Hacı Çelebi’nin dönemi açısından hem kelâmın meşruiyetini hem de Mâtürîdîliği savunan ve tasavvufî yönünün kimi zaman kelâmcılığının şekillenmesinde etkili olduğu bir müellif ve mütercim olduğunu belirtmeliyiz.

Nûniyye şerh geleneğinde Mâtürîdîliğin ön plana çıkması Hacı Çelebi’nin yazdığı *el-Fevâidü’n-nadriyye fi halli’n-Nûniyyeti’l-Hadriyye* ve *er-Rifdü’n-nadır alâ akâidi’l-Hadır* başlıklı şerhler ile olmuştur. İlk şerh daha hacimli ve müteahhirîn kelâmının mezç olunmasını bünyesinde

⁵⁷ Ferdî ayrıca Hayâlî ve Uryânî şerhlerine de atıf yapmıştır. Bk. Abdullah el-Ferdî, *Şerhu’l-Kasîdeti’n-Nûniyye* (Ankara: Milli Kütüphane, 1101), 6b, 58a, 59b.

⁵⁸ Doğan, “Dirâse”, 39-40.

⁵⁹ Bk. Büyük Hâfız, *Şerhu’l-Kasîdeti’n-Nûniyye* (Veliyyüddin Efendi, 2095), 11b-14b.

barındırırken, ikinci şerh ise kısa ve öz bir şekilde Hanefî-Mâtürîdîlik merkezli olarak hazırlanmıştır. Hacı Çelebi'nin telif saikleri incelendiğinde onun Hanefî-Mâtürîdî mezhebine ayrı bir değer atfeden Nakşibendiyye-Müceddidiyye mensubu olmasının yanı sıra mezhebin eserlerinin tedriste yeterince kullanılmadığından şikâyet eden Mestçizâde ile olan irtibatı öne çıkmaktadır. Çalışmada Hacı Çelebi'den sonraki Nûniyye şârihleri ve eserleri kronolojik olarak ele alınmıştır. Geleneğin yayılmasında, Lâle Devri'nde oluşturulan *Aynî Tarihi* çeviri heyetinin teşriki mesaisinin önemine dikkat çekilmiş; ilgili heyette Mestçizâde'den başka Nûniyye'ye şerh yazan Hacı Çelebi ve Mehmed Emin Üsküdârî'nin yer aldığı; aynı şekilde Hacı Çelebi'nin ilk şerhini kendisine ithaf ettiği İzzet Ali Paşa'nın yanı sıra Uryânî'nin şerhine takriz yazan Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi ve Mirzâzâde Ahmed Neylî gibi isimlerin de aynı heyette görev aldığı belirtilmiştir.

Hacı Çelebi, Hanefî-Mâtürîdî bir çizgiyi takip etmekle birlikte hacimli olan, Nûniyye'ye yazdığı ilk şerhi *el-Fevâidü'n-nadriyye*'de tasavvuf ve vahdet-i vücûd gibi konulara girmiştir. *Ta'lika alâ Şerhi'l-Akâidi'l-Adudiyye*'sinde olduğu gibi bu şerhinde de bir kitap koleksiyoneri ve hafızkütüp olduğunu gösterecek şekilde zengin bir literatür kullanmış ve tasavvuf, İslâm felsefesi ve kelâmın mezcini andıran memzuç bir yaklaşım benimsemiştir. Söz gelimi o, bu eserinde İshrâkîliğin kurucusu olan Maktûl Sühreverdî'yi överken, vahdet-i vücûdla ilgili olarak Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin yazdığı risaleyi tavsiye etmiştir. Söz konusu iki eserde Hanefî-Mâtürîdî kelâmından ziyade Râzî ekolüne yakınlaşan Hacı Çelebi, muhtasar Nûniyye şerhi *er-Rifdü'n-nadır*'da yalnızca Hanefî-Mâtürîdî kelâmını esas almıştır.

Hacı Çelebi, ilk şerhinde nazarî tasavvufçuların etkisiyle Allah'ın sıfatlarının zatının aynı olduğunu bile söylerken, ikinci şerhinde Mu'tezile'nin görüşünü andıran mezkur anlayıştan bir eser yoktur. Aynı şekilde ilk şerhte, İbnü'l-Arabî ve vahdet-i vücûda olumlu bir yaklaşım hâkimken ikincisinde buna dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Tekvin konusunda İmâm Mâtürîdî ve İmâm Eş'arî'nin görüşlerini uzlaştırmaya yönelik açıklamalar yapmıştır.

Hüsün-kubuh meselesinde Sadrüşşerâ'nın *Tavzîh*'inden yararlanan Hacı Çelebi, Allah'ın hükümlerinin illete dayandırılmasını ilk şerhte kabul etmese de ikinci şerhinde bunun yokluğu halinde nübüvvet ve mucize gibi en temel inanç esaslarının anlamsızlaşacağından dolayı zorunlu bir ilke olarak görmüştür. O, kelâm atomculuğunu kabul etmiştir. Keza İmâm-ı A'zam'a nispet ettiği fetret ehlinin mazur olmayacağı görüşünü de savunmaktadır. Bu ve benzeri birçok hususta Hacı Çelebi'nin genel olarak kelâmcılar, özel olarak da Mâtürîdiyye safında yer aldığı görülmektedir. Yalnızca Hızır Bey'in Nûniyye'sinde de geçen küfrü affetmenin aklen mümkün olduğu görüşünü benimsemesi, hem nâzım hem de şârih Hacı Çelebi'nin bu hususta Eş'ariyye ile benzer bir yaklaşıma meylettiğini göstermektedir.⁶⁰ Bunun haricinde Hacı Çelebi, ilk şerhine nispetle ikinci Nûniyye şerhi olan *er-Rifdü'n-nadır*'da Mâtürîdîliğini tebarüz ettirmiş ve kelâmî çizgiden ayrılmamıştır.

⁶⁰ Hacı Çelebi, *el-Fevâidü'n-nadriyye* (Veliyyüddin Efendi, 2100), 81a-81b; agm., *er-Rifdü'n-nadır*, 118.

Kaynakça

- Aydüz, Salim. “İsmet Mehmed Efendi (ö. 1747) ve Tedâhül-i Seneye Dair Risâlesi”. *Kutadgubilig: Felsefe - Bilim Araştırmaları* 15 (2009), 242-244.
- Aydüz, Salim. “Lale Devri’nde Yapılan İlmî faaliyetler”. *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 3 (1997), 152-157.
- Bursalı, Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. haz. Mehmet Ali Yekta Saraç. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2016.
- Büyük Hâfız, Muhammed b. Hasan. *Şerhu’l-Kasîdeti’n-Nûniyye*. İstanbul: Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 2095, 1a-116a.
- Câbîzâde, Halil Fâiz. *Dîvân*. Ankara: Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz FB 509, 1b-9a.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Şerhu’l-Mevâkıf*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2. basım, 2021.
- Demirci, Mehmet. “Hazret”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/146-147. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Doğan, Muhammed Osman. “Dirâse”. Hacı Çelebi, *er-Rifdü’n-nadır*. Amman: Ervika li’l-Dirâsât ve’n-Neşr, 1442/2021.
- Durmuş, Ali. “Kadıızâde Mehmed Efendi’nin Bilinmeyen Risalesi Risâle-i Müdâfa’a Işığında Hayatı Ve İlmi Kişiliği -Tercüme Tahkik Ve Değerlendirme-.” *Tokat İlmîyat Dergisi* 8/1 (Haziran 2020), 321-350.
- Esad Mehmed Efendi. *Bâğçe-i Safâ-Endûz*, haz. Rıza Oğraş. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018.
- Fatîn Efendi. *Hâtîmetü’l-eş’âr (Fatîn Tezkiresi)*. haz. Ömer Çiftçi. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2017.
- Ferdî, Abdullah. *Şerhu’l-Kasîdeti’n-Nûniyye*. Ankara: Milli Kütüphane, Arapça Yazmalar, 1101, 1b-60a.
- Hacı Çelebi. *el-Fevâidü’n-nadriyye fi halli’n-Nûniyyeti’l-Hadriyye*. İstanbul: Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 2100, 1b-98b.
- Hacı Çelebi. *el-Fevâidü’n-nadriyye fi halli’n-Nûniyyeti’l-Hadriyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1233, 37b-107a.
- Hacı Çelebi. *er-Rifdü’n-nadır alâ akâidi’l-Hadır*. thk. Muhammed Osman Doğan. Amman: Ervika li’l-Dirâsât ve’n-Neşr, 1442/2021.
- Hacı Çelebi. *Ta’lîka alâ Şerhi’l-Akâidi’l-Adudiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1233, 1a-36b.

Hayâlî, Ahmed Efendi. *Şerhu'l-allâme el-Hayâlî ale'n-Nûniyye*. thk. Abdünnasîr el-Melîbârî. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1429/2008.

İpşirli, Mehmet. “Medrese (Osmanlı Dönemi)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/327-333. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

İpşirli, Mehmet. “Paşmakçızâde Abdullah Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/185. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Kalaycı, Mehmet. “18. Yüzyıl Osmanlı Dinî Düşüncesinde Mâturîdîlik Vurgusu: Hanefilikten Mâturîdîliğe Giden Sürece Dair Bir Tahlil” *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVIII. Yüzyıl*, ed. Ahmet Hamdi Furat v.dğr. (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018), 47-95.

Kazâbâdî, Ahmed b. Muhammed. *Şerhu'l-Kasîdeti'n-Nûniyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 2380, 1b-19a.

Kıyçak, Özgür. “Câbî-zâde Halîl Fâ'iz'in Türkçe Şiirleri.” *Tarih Okulu Dergisi* 12/43 (Aralık 2019), 1862-1908.

Lâlezârî, Mehmed Tâhir. *el-Cevâhiru'l-keîmiyye fî tastîri esrârî'n-Nûniyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi, 141, 1b-66b.

Murâdî, Ebü'l-Fazl Muhammed Halil b. Ali. *Târîhu'l-Murâdî = Silkü'd-dürer fî a'yânî'l-karnî's-sânî aşer*. Bulak: el-Matbaatü'l-Mîriyyeti'l-Âmire, 1301.

Müstakimzâde, Süleyman Sadeddin. *Tuhfe-i Hattâtîn*. haz. Mustafa Koç. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.

Râmiz, Azmî-zâde Hüseyin. *Âdâb-ı Zuraîf: İnceleme-Tenkidli Metin-İndeks-Sözlük*. haz. Sadık Erdem. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1994.

Rûmî, Süleyman Fâzıl. *el-Fevâidü's-Seniyye fî şerhi'l-Akâidi'l-Adudiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazade Hüseyin Paşa, 456/4, 33b-52a.

Süreyyâ, Mehmed. *Sicill-i Osmânî*. haz. Nuri Akbayar; sad. Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Şimşek, Halil İbrahim. “Murâd Buhârî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/185-187. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Teftâzânî, Sa'deddin. *Şerhu'l-Makâsîd*. thk. Abdurrahman Umeyre. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1989.

Teftâzânî, Sa'deddin. *Şerhu't-Telvîh ale't-Tavzîh li-metni't-Tenkih fî usûli'l-fıkh*. Mısır: Mektebetü Sabîh, ts.

Tuman, Mehmet Nâil. *Tuhfe-i Nâilî*. haz. Cemal Kurnaz ve Mustafa Tatçı. Ankara: Bizim Büro Yayınları, 2001.

Uğur, Abdullah. “Muhammediye'nin Bir Beyti Üzerine Mehmed İsmet'in Şerhi.” *Edebali İslamiyat Dergisi* 4/2 (2020), 1-13.

Uğurlu, İsa. “18. Yüzyılda Şahsi Bir Kütüphanenin İnşası ve Dağılışı: Mehmed İsmet Efendi Kütüphanesi Örneğı”. *İslam Tetkikleri Dergisi - Journal of Islamic Review* 14/2 (2024), 529-552.

Yenişehrî, İbrâhim b. Abdülvehhâb. *Muhyi'l-ümme*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 2168, 1b-145a.